

21-22 - (6)

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
8.012(IJIF)

Printing Area®
Peer-Reviewed International Journal

June 2022

Issue-90, Vol-01

07

14) A Woman Becomes a Goddess: Justice and Violence in Popular Hindi Films Sunder Pal, Chandigarh	58
15) Life and Management Skill Development In Shrimad Bhagavad Gita Dr. Tanmay Mandal, Tirupati	67
16) आनंद यादव यांच्या कथेतील बोलीभाषा डॉ. वडीतके गंगाराम कौंडीरम, जि-अहमदनगर	73
17) माहूर येवील पराक्रमी विरांगणा — रयबागन प्रा.डॉ.नंदकिशोर अरुळकर, बुलडाणा	75
18) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे राजकीय विचार डॉ. वासुदेव बा. भगत, जि. अकोला	77
19) योगदर्शनातील यम-नियम धारणा सविता चिटकलदार, नांदेड	80
20) पेशवेकालीन आरमारी व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप डॉ. सतीश प्र. डोरे, जि. अकोला	84
21) जंबुद्वीप एक भौगोलिक अभ्यास विलास क.काळे, चंद्रपूर	86
22) महिला सबलीकरण आणि महिला आयोग प्रा.डॉ. प्रविण कनकुटे, जालना	90
23) हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभाग :- एक अभ्यास प्रा.डॉ.चंदा मंगेश खंडारे & डॉ.लिना सुनिल कांडलकर, अमरावती	92
24) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'ग्रामगितेच्या' माध्यमातून अभिव्यक्त प्रा.मनोज देवराव महल्ले	96
25) 'योग' दर्शनात अभ्यासाचे महत्त्व प्रा.डॉ.विजय वसंतराव मोरे, धा.बडे	99
26) पाणी प्रश्न मांडणारी कादंबरी 'पखाल' डॉ. छोटू डी. पुरे, नागपूर	101

२. कायदेमंडळाला उपायबद्दल शिफारस

करणे.

३. जागृती दूर करण्याचा मार्ग सुकर करणे.

४. महिलांना प्रमाणित करण्याचा सर्व धोरणात्मक बाबींवर सरकारला सल्ला देणे.

सारांश :-

सद्य परिस्थितीत महिला आयोग व सबलीकरणासंदर्भात सुधारणात्मक रचना व कार्य करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. महिला सबलीकरण सर्वांगीण दृष्ट्या दिसून येत नाही.

समाजात लिंग भेदभाव, तसेच समतेचा पूरस्कार कितीही उच्चतेने केला जात असला तरी, ती गोष्ट साध्य झालेली नाही. स्त्रिया विषयीच्या समाजाच्या मानसिकतेत आजही बदल झालेला आढळत नाही. स्त्रीयांना वसुधाच्या आधार नव्हे, तर कौटुंबिक व सामाजिक सुरक्षेची आवश्यकता असते. समाजातील सर्व स्त्रियांना प्रतिष्ठापूर्ण सुसंस्कृत व सुरक्षित जिवन जगता-येते-असतमविकासाची संघीची समानता मिळणे आणि त्यांच्या सर्वांगीण निर्मिती क्षमतेचा अविष्कार ज्या प्रयत्नातून शक्य आहे, अशा वातावरणाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :-

१. मेहेरे २०११ - भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार - श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. पाटील व्ही.वी. २००६ - मानवी हक्क, के.सागर, पब्लिकेशन, पुणे.
३. लोणारकर प्रविण २०१३ - मानवी हक्क, सद्यस्थिती आणि आव्हाने, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
४. पवार जयसिंगराव २०१३ - भा. स्वा. चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे.
५. थोटे पुरुषोत्तम २०१० - समाजकार्याची एकतत्वे - त्रिधा प्रकाशन, नागपूर.
६. www. Google.com mahalla ayoag, vilcidedia

□□□

हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभाग :- एक अभ्यास

प्रा.डॉ.चंद्रा मंगेश खंडारे

गृहअर्थशास्त्र विभाग,

श्रीमती कोकौळबाई गावडे महिला महाविद्यालय,
दर्यापूर, जि.अमरावती

डॉ.लिना सुनिल कांडलकर

प्राचार्य,

इंदिराबाई मेढे महिला महाविद्यालय अमरावती

प्रस्तावना :

स्त्री-पुरुष ही दोन रवाची चाके । जरी परस्पर सहायके तरीच संसार रच घाले कौतुके । ग्राम होई आदर्श ।

ग्रामगीतेमधून महिलेनाती मध्ये गृष्टसंत तुकडोजी महाराजांनी लिहीलेल्या ओवी म्हणजे विचार विश्वाचा एक लक्षणीय पैलू वाटतो. कुटुंबव्यवस्था, समाजव्यवस्था व गृष्टव्यवस्था ही स्त्रीयांच्या पावित्र्यावर, ज्ञानावर आणि त्यांच्या कर्तव्यावर कशी अवलंबून आहे हे त्याकाळी गृष्टसंत तुकडोजी महाराजांनी देशाला आपल्या ग्रामगीतेमधून पटवून दिले आहे. स्त्री पुरुषांना समान आदर, समान व्यवहार मिळाला पाहिजे, संसार रवाची दोन्ही चाके मजबुत करून संसाररथ सुरळीत चालेल तेव्हाच आदर्श समाजाची निर्मिती होईल असे वरील ओवीतून गृष्टसंत तुकडोजी महाराजांनी स्पष्ट केले आहे.

भारत देशात एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ४८ प्रतीशत स्त्रीया आहेत. भारताचे संविधान मुलभूत हक्काच्या दृष्ट्याने स्त्री-पुरुष समानता मान्य करते. परंतु प्रत्यक्षात स्त्री जीवन विषयक अभ्यासकांना स्त्रीयांच्या समस्या आजच्या आधुनिक युगात कमी

होण्याऐवजी वाढतच असल्याच्या जाणवतात. अशिक्षित असो वा सुशिक्षित अनेक स्त्रीया सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक दृष्ट्या पीडीत असल्याचे त्यामुळेच जाणवते. मानवाधिकार असतांना या स्त्रीयांच्या अधिकाराला दडपून टाकण्याचा जो प्रयत्न केला जात आहे त्याचे नेमके कारण काय आहे हे शोधून काढणे गरजेचे आहे.

मानव म्हणून जगण्याचा स्त्रीला पूर्ण अधिकार मिळावा म्हणून स्त्रीयांचे सक्षमीकरण आणि हातमजुरी करणाऱ्या पिडीत स्त्रीयांचा अभ्यास करतांना स्त्रियांच्या आर्थिक आणि मानसिक सक्षमीकरणानुन परिवर्तनाच्या दिशेने अभ्यास महत्वाचा वाटला.

अर्धजिन करणाऱ्या महिलांमध्ये बुध्दीजीवी महिला आणि श्रमजीवी महिला असे दोन गट दिसून येतात. बुध्दीजीवी महिलांमध्ये उच्च दर्जाचे वेतन व त्यांच्या हाताखाली काम करणाऱ्या श्रमजीवी महिलांचे कमी वेतन दिसून येते. बुध्दीजीवी व श्रमजीवी यांच्यामध्ये आर्थिक बाबतीत खुप मोठी दरी असली तरी दोन्ही गट परस्परवलंबी असल्याचे दिसते.

श्रमजीवी वर्ग म्हणजेच हातमजुरी/रोतमजुरी करणाऱ्या महिला हया वर्गातील महिला अत्यंत कष्टांची कामे करतांना दिसतात. शहरी भागामध्ये हातमजुरीमध्ये सर्व प्रकारचे घरकाम करणाऱ्या महिलांचा समावेश होत असून यामध्ये रोटमजुरीचाही समावेश होतो. हातमजुरीचा मोबदला रोख पैशाच्या स्वरूपात, वस्तुच्या स्वरूपात अथवा तसेच उत्पादनातील हिस्साच्या स्वरूपात देखील असू शकतो. हात मजुरी करणाऱ्या महिलांना घरातील व बाहेरील अशा दोन्ही प्रकारची कष्टांची कामे करावी लागतात. ग्रामीण भागातील महिलांचे उदर निर्वाहाचे साधन रोजी असल्यामुळे रोटमजुरी करणाऱ्या व शहरी भागातील धूनी-भांडी करणे, स्वयंपाक करून देणे, नोकरदार महिलांच्या मुलांच्या सांभाळ करणे (आया) अशा अनेक प्रकारचे घरकाम करणे या प्रकारच्या हातमजुरी करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अधिक आहे.

गरीबी, शिक्षणाचा अभाव, महागाई, पतीचे कमी अपन्न, पतीला असलेले व्यसन, घरातील वादतो सदस्य संख्या, इतर सोई सुविधांचा अभाव, मुलांचे

शिक्षण अशा अनेक कारणांमुळे ज्या महिला दुसऱ्याच्या शेतीवर जावून मजुरी करतात तसेच दुसऱ्या घरी जावून घरकाम करतात अशा महिला म्हणजे हातमजुरी करणाऱ्या महिला होय.

प्रस्तुत संशोधन विषय हा माझ्याच शोध प्रबंधाचा लघुभाग असून नोकरी करणाऱ्या, गृहउद्योग करणाऱ्या आणि हातमजुरी करणाऱ्या २२० महिला मी अभ्यासासाठी निवड केल्या होत्या. त्या २२० महिलांचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधन विषयामध्ये मी घेतला आहे. अमरावती जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि शहरी भागातील या महिला असून यांचा आर्थिक आणि मानसिक सक्षमीकरणापूरता अभ्यास केला आहे.

उद्दीष्टे :

१. हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या वैयक्तिक सामाजिक व आर्थिक गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

२. हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभागाच्या स्वरूपाचे अभ्यास करणे.

३. हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभागाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

१. सामाजिक परिवर्तनामध्ये हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक व आर्थिक सक्षमीकरणात बदल होत आहे.

२. स्त्रिया मानसिक दृष्ट्या सक्षम होण्याकरिता कुटुंबातील सदस्यांच्या सहकार्याची गरज आहे.

३. अर्धजिनामुळे महिलांमध्ये आप्तविश्वास व स्वअस्तित्वाची जाणीव निर्माण झाली.

मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये हातमजुरी करणाऱ्या २२० महिला असून अमरावती जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि शहरी भागातील हातमजुरी करणाऱ्या महिलांचा समावेश आहे. हया सर्व महिला विवाहीत आहे.

महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पना :

आधुनिक काळात महिला सवलीकरण ही स्त्री हक्काचा पुरस्कार करणारी संकल्पना आहे. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या आणि प्रगतीच्या समान

संघी उपलब्ध करून देणारी प्रक्रिया आहे.

1-Bhimali (2002) Defined that women empowerment implies the improvement of the status of women in the family, community and in the society as a whole.

२. पावले फिरें (२००७) अबला महिलांना सक्षम करणे आणि त्यांना समान हक्क आणि संघी देणे या मागील तथ्य आहे.

वरील संकल्पनेच्या अभ्यासावरून असे म्हणता येईल की सबलीकरणाचा खरा अर्थ स्त्री च्या बुद्धीमत्तेला, निसर्ग शक्तीला किंवा कार्य क्षमतांना, सामर्थ्याला धारण क्षमतेला फुलविणे तसेच स्वःताची खरी ओळख, विचार स्वातंत्र्य अभिव्यक्ती आणि कृती तसेच तिच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राला हाताळण्याचे सामर्थ्य तिच्यामध्ये निर्माण करणे होय.

अर्वाजर्जन करणाऱ्या महिलांना प्रतीक मानल्या जाते. अनेक महिलावाद्यांच्या मते अर्वाजर्जन करणाऱ्या महिलांचे वाढते प्रमाण महिला सक्षमीकरण दर्शविते. मागील काही वर्षांपासून महिलांच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण बदल बघायला मिळतात. यामध्ये हातमजुरी करणाऱ्या महिलांचा सुध्दा सहभाग दिसून येतो. कुटुंबाचा आर्थिक दर्जा वाढवा, मुलांना शिक्षित करावे, घरात सोई-सुविधा असाव्यात या उद्देशापोटी अनेक गरीब कुटुंबातील महिला हातमजुरी करण्याकरिता घराबाहेर पडतांना दिसून येतात. गेल्या ५० ते ६० वर्षात शिक्षणाचे प्रमाण वाढलं, अर्वाजर्जनाचे प्रमाण वाढलं. परंतु एका पत्नी, सुत, आई, गृहीणी या भुमीकेतून जातांना हातमजुरी करणाऱ्या स्त्रीला आर्थिक सक्षमीकरणासोबतच तिचे मानसिक सक्षमीकरण होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मानसिक स्वास्थ्य मजबुत करणाऱ्या कृतीने कुटुंबातील सदस्यांचा मदतीचा, सहकार्याचा व प्रेमाचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरतो.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबातील पुरुषांचा सहभाग अभ्यासाकरिता अनुसुचीच्या माध्यमातून निष्कर्ष काढण्यात आले.

अध्ययनातील हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या मजुरीचा प्रकार जाणुन घेण्याकरिता हातमजुरीच्या

प्रकारानुसार वर्गीकरण करण्यात आले.

सारणी क्र. १ - मजुरीचा प्रकार

क्र.सं.	मजुरीचा प्रकार	कार्यक्षेत्र	सं. प्रमाण
१	पुरी मजुरी	४२	१९.४९
२	अर्ध	२६	१२.२१
३	अल्पकालीन	३०	१४.२९
४	संव्यवस्था	१५.१	६.९६
		११३.२	५२.९५

वरील टक्केवारी वरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, ग्रामीण भागात शेतोसंबंधी कामे भरपूर प्रमाणात असल्यामुळे शेतमजुरी करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण सर्वात अधिक असून शहरी भागात अनेक प्रकारची कामे असल्यामुळे धुती भांडी करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण शहरी भागात अधिक दिसते.

सारणी क्र. २ - घरकामामध्ये मदत करणारे सदस्य

क्र.सं.	घरकाम करणारे सदस्य	कार्यक्षेत्र	सं. प्रमाण
१	पती	२२	१०.३३
२	मावू-मावई	६८	३१.२६
३	पती-पत्नी	२४	११.२९
४	पिता-पितृवरी	१०	४.७०
५	सहोदर	१६	७.४०
		१४०	६४.००

वरील सारणीच्या अवलोकनावरून असे लक्षात येते की, ज्या ठिकाणी संयुक्त कुटुंब पध्दती आहे. त्याठिकाणी हातमजुरी करणाऱ्या महिलांना सासू-सासरे मदत करताना दिसून येतात. पती-पत्नी दोघा मिळून घरकाम करणाऱ्या पती-पत्नीचे प्रमाण २९.०५ टक्के आहे. असे असले तरी २५ टक्के महिलांच्या खांदयावर घरकामाची पूर्ण जबाबदारी दिसून येते.

सारणी क्र. ३ - आजारपणात औषधोपचार

हातमजुरी करणाऱ्या महिलांना उज, पाऊस, बंडी या तीनही ऋतुमध्ये कामे करावे लागते. त्यामुळे आजारी पडण्याचे प्रमाण अशा महिलांमध्ये अधिक असते. अशा वेळी आजार काळजीत त्यांची देखभाल करताना उपचारविषयी वर्गीकरण केले आहे.

क्र.सं.	औषधोपचार घेण्यात आला	कार्यक्षेत्र	सं. प्रमाण
१	कायदा नसलेल्या औषध	१६	७.४०
२	मर्यादा नसलेल्या औषध	४८	२२.२२
३	कायदा नसलेल्या औषध	२०	९.३३
४	दुसऱ्याकडून आणले	१६	७.४०
		१००	४६.३५

वरील सारणीच्या अवलोकनावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, हातमजुरी करणाऱ्या महिलांमध्ये अशिषीतपणा, अज्ञानी, गरीबी, अंधश्रद्धा, चालीरीती यांचा पगडा अधिक असतो. त्यामुळे घरच्या घरीच उपचार करणारे आणि देवाजवळ जाणारे यांचेही प्रमाण बरेच दिसून येते. आर्थिक परिस्थित हल्लाफीची असल्यामुळे आणि कौटुंबिक वातावरण फारसे चांगले नाही अशा प्रकारच्या महिलांना सरकारी दवाखान्यात नेण्यात येते, तर खाजगी दवाखान्याचे औषध घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण २१ टक्के दिसून आले. मात्र हातमजुरी करणाऱ्या महिला बोडेसे बरे वाटले की लगेच कामावर जाताना दिसून येतात.

सारणी क्र. ४ - मुलांचे शिक्षण

आधुनिक काळात मुलांच्या शिक्षणाबाबत माता-पिता अधिक जागरूक असल्याचे दिसून येते. घरामध्ये काटकसर करून गरीब कुटुंब सुध्दा आपल्या मुलांना शिकवितात त्या अनुषंगाने मुलांच्या शिक्षणाबाबतचे अभिप्राय सारणीमध्ये दिलेले आहे.

क्र.सं.	वर्ग	अभिरक्ष	व. अंश
१	होव	१.१४	५४.५५
२	नाही	१.१४	२५.४५

वरील सारणीच्या आकडेवारीवरून असे निर्देशनास आले की, होव म्हणणाऱ्या पालकांचे मुले ही १८ वर्षांपर्यंत होती त्यामुळे ५४.५५ टक्के महिलांची मुले शिकत होती. तर ४५.४५ टक्के महिलांची मुले आगदी लहान तर १८ वर्षांपेक्षा मोठी असल्यामुळे त्यांनी नाही हा अभिप्राय सुचविला. मात्र आधुनिक काळात शासकीय योजना आणि शिक्षा अभियानामुळे अत्यंत गरीबीतील मुले आई वडील माध्यमिक शिक्षणापर्यंत शिकविताना दिसून येतात. मात्र १० वी मध्ये नापास झाल्यानंतर शिक्षणात खंड पडताना दिसून येतो किंवा तेव्हा शिक्षण सोडून देताना दिसून आले. सांघरा आणि निष्कर्ष :

शहरी आणि ग्रामीण भागातील हातमजुरी करणाऱ्या महिलांच्या सक्षमीकरणात कुटुंबाचा सहभाग एक अभ्यास या शोधनिबंधासाठी निवड केली असून शहरी भागातील १०० व ग्रामीण भागातील १२० अशा महिलांची निवड केली. या अभ्यासनात महिलांच्या

सक्षमीकरणात कुटुंबाच्या सहभागामध्ये पती, सासू, सासरे, दिर-दिराणी यांचा सहभाग नोंदवला. हातमजुरी करणाऱ्या महिलांची वैयक्तीक माहिती घेताना तीचे वय, धर्म, जात, मातृभाषा, शिक्षण कामाचा प्रकार, कामाचे ठिकाण, वेतनाचे स्वरूप, कामाचा कालावधी रहण्याचे ठिकाण इत्यादी माहितीचा समावेश करण्यात आला असून कौटुंबिक माहितीमध्ये कुटुंबाचा प्रकार सदस्यसंख्या, कमावणाऱ्या व्यक्ती याचा समावेश केला आहे. अभ्यासनातील हातमजुरी करणाऱ्या महिलांचे कामाचे तास अनिश्चित असून शेतीकाम करणाऱ्या महिला ७ ते ८ तास काम करताना दिसून येतात. सकाळी ४ ते ५ वाजता उठून नियमीतपणे घरकामापासून ते शेतीकाम ते परत रात्री ९ ते १० वाजेपर्यंत अंधरूणावर पडेपर्यंत नुसते काम करताना दिसून आल्या. अनेक महिलांच्या घरी जोडभंडा जसे बकऱ्या, गायी, कोंबडी पाळणे, तसेच इतर काम दिसून आले. भूमी-भांडी करणाऱ्या महिलांमध्ये आजारपणाचे प्रमाण अधिक असून सुध्दा आरोग्याची हेडसाईड करताना दिसून आल्या. सर्वच महिला विवाहीत असल्या तरी अनेक महिला पतीला सोडून मुलांचे पालनपोषण करताना दिसून आल्या.

मात्र हातात पैसा असल्यामुळे संसाधनी आबाळ होत नाही. मुलांना शिक्षण देता येते. खाण्यापिण्याचे हाल होत नाही आणि स्वालंबन होते यक्षमणामुळे अनेक महिला हातमजुरीकडे वळताना दिसून आल्या. आजच्या परिस्थितीमध्ये कोव्हीड १९ माहामारीतुन बाहेर पडताना अनेक संकटाचा सामना हातमजुरी करणाऱ्या महिलांना करावा लागला. त्यामुळे हाताशी बोडेफार काम होते म्हणून जगता आले नाही तर उपासमार सोसावी लागली असती अशी प्रतिक्रिया ऐकवयास मिळाली. तसेच काम कोणते ही असो हातात पैसा असल्यामुळे आप्तविश्वासाने पुढे जाता येते. यावरून हातमजुरी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे. असे असले तरी झोपडपट्टीत रहणाऱ्या महिलांचे पती वरुच्या आहारी गेले असल्यामुळे अशा महिलांचे आर्थिक व मानसीक संमूलन ढासलेले दिसले.

उपाययोजना :

१. शेती मध्ये काम करणाऱ्या महिलांना भूमीक उत्पादकाचा दर्जा द्यावा तसेच शेतीतल पुरक असणाऱ्या

व्यवसायाचे प्रशिक्षण ग्रामपातळीवर देण्यात यावे.

२. शहरी आणि ग्रामीण भागामध्ये फिरते दकाखाने याचा उपयोग करून दरमहा दारिद्र्य रेषेखालील महिलांची तपासणी करणे गरजेचे आहे.

३. गृहकार्याची वेळ आणि बाहेरील कामाची वेळ याचा ताळमेळ बसविण्याकरीता घरातील सर्व सदस्यांनी कामाची विभागणी करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सुची :

१. बेदी किरण (२०१०) ऑन आय सी, स्त्रियांचे सक्षमीकरण, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे

२. भारद्वाज निधी (२०१६) महिला सक्षमीकरण, सागर पब्लिकेशन, जयपूर

३. देशोन्नती (२०१३) पुरुषांपेक्षा महिला करतात ९४ मिनिट अधिक काम.

४. इंगोले प्रतिष्ठा (२००१) आजही स्त्रीचे दुय्यम स्थान, दिल्लीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे

□□□

24

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी “ग्रामगितेच्या” माध्यमातून अंधश्रद्धा निर्मूलनाबाबतचा ग्रामवासियांना दिलेला संदेश

प्रा.मनोज देवराव महल्ले
संशोधन अभ्यासक

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संपूर्ण नाव “माणिक बंडोजी इंगळे” असे आहे. हे आधुनिक काळातील महान संत म्हणून त्यांची जगभर ख्याती होती. आपला भारत देश हा खेड्यांचा देश आहे, हे लक्षात घेऊन ग्रामविकास राष्ट्राचा आणि ग्रामीण भागातील अशिक्षित आणि सुशिक्षित लोकांच्या जनतेच्या विचारसरणीमध्ये ग्रामगितेच्या माध्यमातून आणि ग्रामगितेमध्ये दिलेल्या अध्यायाच्या माध्यमातून विचारात बदल होईल अशी राष्ट्रसंतांची श्रद्धा होती. तसेच मानवी जीवनाच्या हजारो पृष्ठांचे तत्त्वज्ञान राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगितेत साठविलेले आहे.

प्राचिन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत आपल्या भारत देशामध्ये सांस्कृतिक परंपरांचा चारखा लाभलेला आहे. अनेक रूढी, प्रथा व परंपरा यांचा मानवी जीवनावर आणि आपल्या देशातील जनतेवर या परंपरांचा मोठा प्रभाव असल्याचे आजच्या आधुनिक काळात खुद्द अपार श्रद्धा दिसून येते. राष्ट्रसंत म्हणतात की,

“या भारतात बंधुभाव नित्य नसू दे। दे बरचि असा दे।
हे सर्व पंथ, संप्रदाय एक दिसु दे। मतभेद नसू दे।”

आपल्या भारत देशात पुर्वपासूनच अनेक जाती, धर्म, पंथ आणि समुदायांचे लोक राहतात, त्यांच्यामध्ये नेहमी बंधुत्वाची भावना असायला पाहिजे. जर असे राहिले नाही तर धर्म-धर्मात, जाती-जातीत प्रथा,

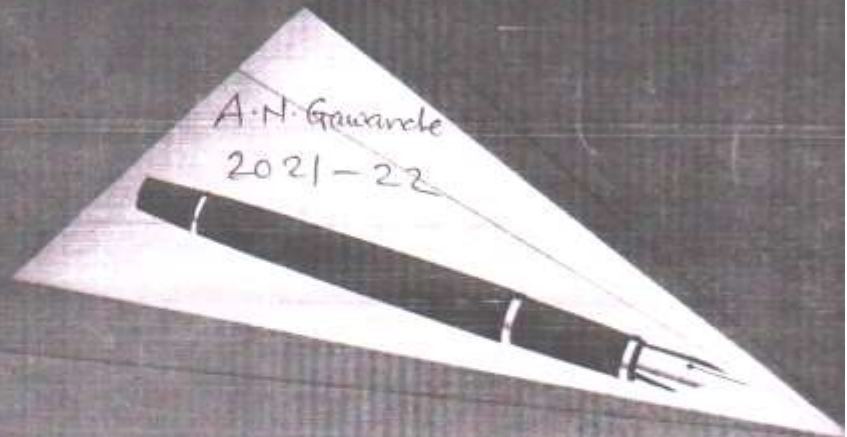

ISSN 2394-5303

Peer reviewed International Research Journal

PrintingArea

Issue 85, Vol 03, January 2022

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

- 26) बिकस में उभरती संभावनाएँ : भारत के विशेष संदर्भ में
सन्तोष मीणा & प्रो. मंजू सिंह, जयपुर ||113
- 27) गजलकर अनूप वशिष्ठ एक अनुशीलन
कु. भाग्यश्री भगवान पुजारी, कोल्हापुर ||118
- 28) धर्मवीर भारती के कथा साहित्य का विवेचनात्मक अध्ययन
पुष्पम कुमारी, गोड्डा ||120
- 29) नवजात शिशु का पोषण
Madhuri Kumari ||123
- 30) झारखण्ड राज्य के उर्ध्व जनजाति में राजनीतिक चेतना के विकास में डाना भगत
Dr. Santosh Oraon, Ranchi ||127
- 31) निराल के कथा साहित्य में सामाजिक चेतना
सूर्य कुमार, मुरैना (म.प्र.) ||135
- 32) भारतीय अर्थव्यवस्था में असमन्वित के विन्दु : एक विमर्श
डा. अनूप कुमार, बरेली (उ.प्र.) ||141
- 33) Environmentalism In Politics of Uttarakhand
Dr. Ramesh Singh Danu, Prof. Meena Pathani, Dr. Pushkar Singh ||147
- 34) John Webster and Medieval Dramatic Epoch
A.N.Gawande, Daryapur Dist. Amravati ||150
- 35) Holistic Senso-realism: The significance of the holistic sensorial
Dr. Indika Ferdinando, Colombo, Sri Lanka ||152
- 36) "AREA AND PRODUCTION OF OILSEEDS CROPS IN MAHARASHTRA WITH.....
Dr. Kuldip Narayan Patil, Tasgaon, Dist.-Sangli. ||160
- 37) Safe Workplace is the latest Branding Buzz word for Employers.....
Prof Dr. P. V. Rao, Madhavi Sasanakota ||165
- 38) Open Access Electronic Educational Resources
Dr. D. T. Satpute, Rahata, Tal-Rahata Dist. Ahmednagar ||169
- 39) IMPACT OF DIFFERENT LITTER MATERIALS ON THE PRODUCTION PERFORMANCE
Sandeep Nadikatla, Vijay Kumar M, Dr. G. Rajender, Warangal District ||174

John Webster and Medieval Dramatic Epoch

A.N.Gawande

Asst.Prof.

Smt.K.G.M.MV. Daryapur
Dist.Amravati (Maharashtra)

John Webster was an English Jacobean dramatist who was a member of the Merchant Taylor's Company as a recorded fact on the little page of Monuments of Honor. Webster's literary career falls into three phases as 1602 to 1607, 1610 to 1614 and 1620 to unknown time. Webster produced work in collaboration with other dramatists like Dekker, Heywood, Wentworth and others firstly. Then he himself wrote The Duchess of Malfi and the White Devil and The Atheist's Tragedie which acclaimed him as a man of the tragic drama. His last plays contain occasional flashes of the genius.

John Webster lived in an age of transition when the Renaissance impulse was exhausted and the Elizabethan zest for life has gone which converted into disillusionment and defeat. There are various causes which gave rise to this pessimism.

Literature mirrors the age and this is more so in the case with drama which has to take into account the tastes and attitudes of the audiences. The age of Webster was an age in which the old values, ideals and beliefs were breaking down and had not yet been replaced by new ones. Thus there was a conflict between the old and the new, and melancholy and pessimism are the natural consequences of such a conflict and loss of faith. Webster was literally a man caught between "two world" and he shares the pessimism and gloom and melancholy of his age. Though the "Stars may

shine" now and then, there might be occasional flashes of light but on the whole the atmosphere of his tragedies is morbid: it is one of unrelieved darkness and gloom.

The dramatic scene in Webster's play is a world of corruption dishonesty, greed, cruelty and bloodshed. Tortures of the most horrible type and frequent murders on the stage is Tortures on the stage is literally littered with dead bodies. There was a chaos and conflict in the thought of his generation. The old values and beliefs had lost their validity and bewildered and at bay men searched new answers and solution to the problems of life and death. Man's profoundest beliefs his knowledge of God and the life of the soul the other world, were being questioned. Webster brings passionate curiosity to a consideration of these questions and it is for this reason that he, concentrates upon the moments of high crisis and suffering most of all upon the moment of death. He brings his characters at the moment of death and holds them there suspended. He hovers, brooding over his characters at the moments of death, curious to know what they think of death and the life after death. As faith has been shaken, the future is uncertain and most varied answers are returned by his characters. The Duchess of Malfi is the only characters who sees beyond the mist. She does indeed know that her pain is heaven's scourge stick 'sees the eternal church' in which 'we shall not part thus'. And in the moment of death itself her faith in bliss to be enjoyed in the other world is further heightened, Who would be afraid on it?

Knowing to meete such excellent company in the other world.

But she and with her what assurance there is that, "Heaven hath a hand in it, passes out of the play. Indeed it is the only answer he ever gives to his own insistent questions. He brings should see absolute reality.

Webster searched for a new moral system, for a new set of values and ideals. In

spite of the fact that he was profoundly influenced by the teachings of Machiavelli. He may be uncertain about the future of the human soul and the life after death. He may not be able to provide any clear solution to the baffling problem of life and death but one thing is certain he regards the supreme power as essentially moral a power which cannot endure evil for any length of time, which ultimately expels evil, though at the cost of much that is good. Speaking of Webster's morality and vision of life, David Cecil writes, such then is Webster's tragic vision of the world. It is a fallen place in which suffering outweighs happiness and all activities are tainted with sin where evil is the controlling force and good just because it is good is inevitably quietest hoping at best all with luck to slip through the tempest of existence. So that finally evil destroys itself. Webster seems to many critics to be dramatist of bold and thunder and a writer of revenge plays and horror dramas one who is saved from absurdities by the magnificence of his language.

There was a display of a curious complexity and diversity at the turn of 16th and 17th century on the English literary scene. A host of writers belonging to the previous age live on and continue to produce well into the new age. Shakespeare and Bacon, Drayton and Daniel, are only a few names. Much that is old and traditional survives and continues to exist side by side with the new and experimental. R.G. Cox brings out rise of scepticism, introspection self consciousness and self criticism. Marston and Webster are great satirists. The Professed aim of Ben Jonson comedy is largely Petrarchan. There were also the medieval and platonic strains in Elizabethan love-poetry. In the new age, love poetry is characterized by increasing realism. Claims of the body are recognized and woman is no longer treated as a goddess, but as a creature of flesh and blood. In prose there was a reaction away from ciceronian eloquence as a model towards the packed terseness of Seneca and Tacitus. The

first can be seen in tragedians and in the poetry of Donne the second in Bacon's essays. The Shakespearean plays suited the taste of his audiences. He was able to combine in his plays the temporary demand of the popular taste with the permanent requirements of great literature. The dramatists who followed Shakespeare however lacked his greatness and dramatic skill. They were not less popular in their own time than Shakespeare himself. They were great in their own sphere but they closed their eyes to future. Their plays which could win the immediate applause of the moment are in one way or another exaggerated or over-balanced presenting monstrous or inconsistent situations and character. They lack universality of appeal.

During the reign of James I, it was clamouring for wilder and more monstrous fare than the romantic Shakespeare or the intellectual Ben Jonson could give. The new generation of playwrights did not have any man of genius who could create a work of art. Shakespeare's shadow like that of a big Banyan tree prevented the full flowering of genius.

John Webster alone came near to genius. In Elizabethan reign there was one theatre for all. The interests of the queen and those of the people were one. But with the reign of James I, the court gallant with his conventions begins to separate himself from the citizen. He becomes conscious of his superior wealth and position. He develops his own code of manners he makes artificial distinction between his own class and the vulgar herd. It was to such affected habits of the court of James I, that Beaumont Fletcher and other dramatists appealed. Consequently their plays are light, flippant, and licentious. The loose morals and false gallantry of their characters, the absence of all self criticism the constant appeal to unnatural and improbable events in order to arouse sensation the glib smoothness and cleverness of much of the verse, are all indications of decay and fall. Thus we see the reasons for the rapid decline of the

drama. The taste of the city had become vulgarized. The court had set up a new standard of its own false and demoralizing. The charming colour and serene romance of As You Like It, the splendid imagination which transfigures squalid stories like Hamlet and Othello, into dramas of eternal interest, were no longer at work. During the court of James I the drama began to lose its appeal for the majority and was increasingly limited to a narrow circle.

Thus the period of reign of James. I there seems the loss of national appeal which resulted in increase of immorality in the drama. In the age of Webster decadence overtook English drama. The drama moved towards unreality. Even characters and situations tend to be less true of nature. The Knowledge of human nature is less correct. There is a great use of sensationalism. Comedy shows a preference for eccentricity and anomalies and tragedy passed from the epic to the romantic. Subjects of drama are supplied by Italian, French and Spanish romance. Webster's two masterpieces have Italy as their setting. The Dramatists seek to create interest by exploiting vice, sin bloodshed, murder, crime and revenge. The drama becomes increasingly corrupt and immoral. The Profligacy of the English Stage and the glorification of crime and sin shocked and honest citizens alike. And the closure of the theatres in 1642 was the natural corollary of this degenerations.

References:

1. John Dramatist : English Dramatist - The Editors of Encyclopaedia
2. Webster, a play by Robert David McDonad
3. John Webster : A Darker Playwright for Renaissance England by Kate O'connor
4. Part I : "John Webster Merchant Taylor and citizen of London", The Achievement of John Webster by Charles R. Forker (1986) Southern Illinois University Press.
5. The works of John Webster : An old Spelling Critical Edition by David Gunby, David Carnegie and Macdonald P. Jackson.

Holistic Senso-realism: The significance of the holistic sensorial approach in Sinhalese communal rituals

Dr. Indika Ferdinando

University of the Visual and Performing Arts,
Colombo, Sri Lanka

1. Prologue with the methodological tools

In this paper, I explore the cultural-specific sensory application of two Sinhalese communal (healing) rituals Gammaduwa and Sanni Yakuma and its significance as a method of crafting aesthetic experience. When viewed through a functionalist perspective, these rituals were inherent and imperative parts of the pre-modern Sinhalese Buddhist social organisation as they were socio-religious events and believed to have psychophysical and ensemble therapeutic effect. They still seem to have an ideological command over Sinhalese Buddhist communities regardless of urban-rural dichotomy. However, the reason for this study is not their potential ideological influence but the performative impact which I have experienced repeatedly for many years.

To explore the cultural specific sensory application of Gammaduwa and Sanni Yakuma, I employ Buddhist philosophical thought as the rituals were natured and nurtured in a society governed by Buddhist ontology. To make my arguments more intelligible, I obtain theoretical assistance from sensory anthropology and sometimes, compare the rituals with the building-based conventional theatre practice.

Our experiences are constituted through our sensory perceptions and thus, I argue that the rituals in question craft unique and

2021-22
B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 7.675,
Issue No, 235

ISSN :
2278-9308
June
2020

Impact Factor - 7.675

ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No - CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary

Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashu

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal

Adv. B. D. Hambarde
Mahavidyalaya Ashu

Dr. Satish Kadam
President, AMIP &

Head, Dept of History
YCM, Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary, AMIP &

Head, Dept of History
YC, Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

ii

Website - www.aadhasocial.com

Email - aadhasocial@gmail.com

170	लोकमान्य टिळक - एक बहुआयामी व्यक्तित्व	डॉ. स्वपली चंद्रकांत कुलकर्णी	768
171	शाहूकालीन वापजाई दुर्लक्षित अनमोल ठेवा	प्रा. उमा ठरुम पाटील	773
172	वैदिककालीन पर्यावरण जागृती- एक अभ्यास	प्रा. डॉ. उमेश अरोक साळुंखे	777
173	स्त्री शिक्षणामधील क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कार्य आणि योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. डॉ. वंदना रणेश शिंदे	781
174	पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांचा जीवन वृत्त	डॉ. खवसाहेब भीमराव नेरकर	786
175	स्वराज्याची राजधानी रायगड किल्ल्यातील तलाव व टाक्यावरील दैवदेवतांच्या व प्राण्यांच्या प्रतिमा	बिनायक महादेव माने	789
176	मराठवाड्यातील भदिरे स्थापत्यकलेचा अभ्यास	प्रा. विनायक नयुराम तिवे	792
177	जनसामान्यांची दैवता-श्री विठ्ठल	प्रा. सोनाली कैलास गिरी	797
178	भारतीय इतिहासातील प्रबोधन चळवळीचे महत्त्व	डॉ. सखाराम माकवी बांडरे	800
179	मोगल लष्करातील शस्त्रास्त्रे - एक अध्ययन	प्रा. चोपेश मारोती करवाडे	803
180	नैन धर्म तत्त्वज्ञान व नीतिमूल्य	प्रा. डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे	806
181	शिवकालीन न्यायव्यवस्था	प्रा. झरेकर स्पेश सोनू	809
182	लोकसंगीताचे महत्त्व "गीतम, वादयम् नर्तनम् च त्रयम् संगीतमप्युच्यते"	प्रा. वैशाली विजय सरोदे (वाठक)	813
183	महाराष्ट्रातील मातंग समाज चळवळ - २०२०: एक आकलन	डॉ. भाणिक सोनावणे	816
184	मराठी कादंबऱ्याचा प्रारंभिक इतिहास	प्रा. अनिल रामचंद्र महाजन	822
109	डॉ. आंबेडकरांचे भारतातील लहान-लहान तुकड्यांमध्ये विभागलेल्या शेती विषयी विचार	गणदि रवि शामराव	826
185	सातारा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची धारण क्षमता	डॉ. अरोक शिवाजी जाधव	831
186	शहाजीराजेचे निगमशाहीशी असलेले सहसंबंधाचे अवलोकन	अमोल अंकुशराव मिठे / प्राचार्य डॉ. आर. एस. फुजे	836
187	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात स्त्रियांना सहभाग घेण्यास सहाय्यभूत ठरलेले घटक -विशेष संदर्भ नाशिक विभाग	मंजुश्री जय्याराम देव जाधव / डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर	838
188	शिवकालीन अलव्यवस्थापन व किल्ले प्रशासन	डॉ. कोफील न. गावडे	843
189	भारताच्या विकासात ग्रामीण भागाची भूमिका	प्रा. डॉ. विजया साखरे	846
190	महात्मा जोतीराव फुले यांचे समाजिक सुधारणा कार्य.	सुनिलकुमार सुखदेव रोडे	849
191	मध्यप्रदेश के मध्य नर्मदा क्षेत्र में व्यापारिक दृष्टिकोण से रेल मार्गों का अध्ययन (आजादी के पश्चात)	विनोद राय	853

शिवकालीन जलव्यवस्थापन व किल्ले प्रशासन
डॉ.कोकीळा ज. गावंडे
इतिहास विभाग प्रमुख श्रीमती को.गा.म.महा.दर्यापूर

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात स्वराज्याचे आर्थिक जिवन हे शेती व्यवसायावर अवलंबून होते. "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ चाकरी" ही त्या काळातील लोकांची मानसिकता होती म्हणूनच महाराष्ट्रात 17 व्या शतकात जमिनीला 'काळी आई' म्हणत असत कारण शेत जमिनीला लोक माते समान पूजत असत अजूनही शामीण भागात दिवाळीला धनतेरसच्या दिवशी शेतात दिवा लावण्याची प्रथा आहे. कुणबी, मुजेरी, रया, कुळवाडी हे लोक त्याकाळात शेती करीत असत 17 व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यामादी काही योजना राबवल्या त्यामध्ये पाटबंधाऱ्याच्या, कालव्याच्या माध्यमातून शेतीला पाणीपूरवठा केला जात असे त्यामुळे पाणी जमिनीत मुरल्या गेले आणि जमिनीच्या पोटातील पाण्याची पातळी वाढत गेली. तसेच विहिरीला पाझर फुटले व शेतकऱ्यांना शेती करता मुबलक प्रमाणात पाणी मिळू लागले. शेतकरी पाटाच्या माहवने शेतीला पाणी देऊ लागला त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेती व्यवसाय भरभराटीला आला व राज्याच्या उत्पन्नात वाढ झाली.

मध्ययुगात नागरीकरणावर इस्लामी जिवनशैलीचा प्रभाव प्रकटित ज्ञानवतो. इस्लाम राज्यकर्ते असल्यामुळे आणि अल्पसंख्याक असल्यामुळे राज्याच्या संरक्षणाकरीता त्यांना प्राधान्य द्यावे लागले. त्यांची युध्दविषयक कल्पना भारतीय कल्पनेपामून वेगळी असल्यामुळे सर्वंकष युध्दाला तोंड देण्यासाठी नगररचनेत व राजधानीच्या संरक्षण रचनेत त्यांना बदल करावा लागला. तसेच वाढती लोकसंख्या सरजामदारीचा विकास, सततची बाह्य युध्दे, जलचक्रात झालेला बदल यामुळे मुरजित राजधानी आणि त्यामधिल निश्चित स्वरूपाचे पाणी याची नितांत आवश्यकता भासू लागली म्हणून या कालखंडात ज्या राजधान्या उभारल्या, त्या राजधान्यांमध्ये संरक्षण आणि जल व्यवस्थापन हे दोन महत्वाचे पैलू निर्माण करण्यात आले. अशा प्रकारच्या रचना अहमदनगर, चिंजापूर, गोवळकोंडा, अचलपूर, ब-हामपूर, देवगिरी, औरंगाबाद आणि दीनताबाद इत्यादी नागरी शहरे हे आधुनिक जल व्यवस्थापनात अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. दक्षिण भारतात जलव्यवस्थापनात मलिक अंबरच्या जलनितिचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. औरंगाबाद, दीनताबाद, अहमदनगर यासारख्या ठिकाणी दुरवरून डोंगर कोरून पाणी आणण्याचे कसब त्यांनी विकसित केले.

पाण्याची उपयोगिता व शेतीसंपूर्ण व्यवसाय : पाण्याचा पाटील सावातील अनेक अनुतेदारांना व बमुतेदारांना संपदीत करून एकच आणून गाव गाडा चालविला असे गांव साधारणतः नदिच्या किना-यावरच बसलेले असे. पाण्याच्या जाधारावर उद्योग व्यवसाय विकसित होत असत व बाजारपेठात त्यांनी उत्पादीत केलेल्या मालाना व वस्तुला किंमत प्राप्त होत असे. तसेच हे उत्पादकही परंपरागत जातीप्रविष्ट व्यवसाय करणारेच होते. घोडक्यात व्यापार उद्दीम अत्यंत मर्यादीत होता.

प्राचिन काळापासून मुख्य व्यवसाय शेती व त्यांच्या जोडीला पशुपालन केल्या जात असे हीच व्यवसायाची परंपरा शिवाजी महाराजांच्या काळातही असल्याचे दिसते. गार्डे, म्हैसी या मारखी दुधाळ

जनांदरे पाळण्याचा लोकांना गवळी म्हणत तर बक-या, मेंढया पालन करणाऱ्यांना मेंढपाल किंवा धनगर म्हणत असत. शेती-पशुपालनाच्या व्यवसायात मुख्यत्वे मराठा व कुणबी करीता असत हे लोक स्विर वस्ती करून राहत तर धनगर हे फिरते असत याची उत्पादनाची साधने ही परंपरागत चालत आलेली होती. यावगडा चालविण्यासाठी आणि उद्योग व्यवसाय करण्यासाठी पाण्याची मोठया प्रमाणात आवश्यकता भासत असे.

शिवकासीन पाण्याचे व्यवस्थापन : शिवकासीन शेती ही पावसावर अवलंबून होती. त्याचबरोबर शेती करता नव्हत्या पाण्याचाही वापर केला जात असल्याचे दिसते. नदीवर बांध बांधून पाणी हे नात्याच्या सहाय्याने शेतात आणल्या जाई. शिवकाळात अनेक तलाव, धरणे बांधल्याची उदाहरणे मिळतात. जबळपास खेड्यात जलाशय व तलाव बनविलेले दिसते तसेच विहीरी ह्या बारब पध्दतीच्या होत्या. भारत हा कृषिप्रधान देश असल्यामुळे आणि शेती पुर्णतः पावसावर अवलंबून असल्यामुळे शिवकाळातशेतीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केल्या गेले. नद्यांवर बांध घालून त्यावर कालवे काढून शेतीला पाणी पुरवठा केल्या जाई. भारतातील शेती ही प्रामुख्याने निसर्गावर आधारित असल्यामुळे तसेच सततचे होणारी युद्धे, नापिकी, दुष्काळ यामुळे शेतकरी झालाचिण झाला होता. म्हणून त्याकाळात शिवाजी महाराजांनी विहीरी व तलाव खोदण्याच्या कामाला प्राधान्य दिले होते.

मराठेकासीन किल्ला प्रशासन व पाणी पुरविण्याचे नियोजन : शिवाजी महाराजांनी त्यांच्याकाळात किल्ल्यांना अतिशय महत्व दिले. त्यांनी मराठा राज्य किल्ल्यांच्या साह्याने स्थापन केले व किल्ल्यांच्या सहायाने राज्य वाचविले. शिवकाळातील बखरीमध्ये गडकोटांची माहिती मिळते. त्यांच्या बास्तुशास्त्राबद्दल व रचनेबद्दल रघुनाथपंत हजमते त्यांच्या राज्यव्यवहार कोषामध्ये दुर्यवर्ग प्रकरणात पुढील प्रमाणे तपशिल मिळतात. गिरी दुर्गांना 'गड' व इतर दुर्गांना 'किल्ला' असे म्हणत. जिवदुर्गांना 'जजिरा' व नुसताच तटाकित गडीसारखा तट संरक्षित भाग असेल त्याला 'कोट' असे संबोधल्या जात असत. गडाच्या डोंगराच्या बाजूने कडे तुटलेले असत व शिखरे असत. त्या सभोवती 'तट' व तटाला विशिष्ट जागेत 'बुरूज' बांधित असत. गडाच्या पायथ्याला 'माची' असे याचा उपयोग परकोटला तोंड देण्यासाठी होत असत. गडात एक 'बालेकिल्ला' ही बांधित असत. इतर दुर्ग व 'मुईकोट' यांच्या सभोवती जी भित असते तिच्या भोवती खंदक असे परंतु खंदक जिथे बलवकार असे तिथे त्याला रेंणी असे म्हणत. तटाच्या पृष्ठभागावर एक 'परकोट' म्हणजे भित बांधत असत. 'प्रत्येक गड किल्ल्यावर पाण्याची स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात येत असे. पाण्यासाठी तलावाचा, विहीरीचा आणि बारबाचा वापर करण्यात येत असे.

प्राचिन काळापासून भारतात ठिकठिकाणी बंधारे घालून पाणी साठविण्याची आणि नंतर गरजेप्रमाणे शेतीला वापरण्याची प्रथा होती. काही मोठे बंधारे राजांनी बांधलेली असले तरी बरेचसे स्थानिक लोक, धनिक पंचायती यांच्या परिचयानेच निर्माण झालेले होते. या बंधाऱ्याची देखभाल तळयातील माळ काढणे पाणी वाटप ही सर्व कामे पंचायती मार्फत होत असे. या सर्व व्यवस्थेची माहिती ही शिलालेखातून मिळते. प्राचिन काळापासून पाणी साठवणे, भिरपणे त्यांची वाटप करण्याची व्यवस्था सावणे, या संबंधी नियम आढळतात. उत्तर भारतात सल्तनच्या काळात काही धरणे बांधल्याची, कालवे खोदण्याची नोंद आहे. फिरोजलाहा तुघलक याने यमुना नदीतून कालवा काढून हिंसात पर्यंत नेला असल्याचा उल्लेख आहे. मुगल सम्राटांनी या कालव्याचे पुर्नसज्जीवन केलेले ही दिसते. माव महाराष्ट्रात सलतनच्या काळात मोठया प्रमाणातून कोठे धरणे बांधल्याची

किंवा कालवे खोदल्याचे उल्लेख नाहीत. दौलताबाद नळदुर्ग अशा ठिकाणी घरणे आणि मोठे तलाव आहेत पण त्याचा उपयोग त्या-त्या शहराला किंवा किल्याला पाणीपुरवठा करण्यासाठीच होत असे. त्याचप्रमाणे पाणी पुरवठ्याचे विहीरी हे एक पुरक साधन होते.

शिवाजी महाराजांनी जलव्यवस्थापन योग्यरितीने व्हावे म्हणून त्यांनी त्यांच्या राज्यात 'कोणीही झाले तोडू नये' असा हुकूम काढला होता. जर का कोणाला वृक्ष तोडायचे असेल तर राजाची संमती घ्यावी लागत असे. शिवाजी महाराजांचा असा समज होता की प्रत्येकाने आपल्या घरोघरी झाडे पावावी. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल राखता येतो. तसेच शिवाजी महाराज हे दुष्काळ पडला किंवा पुष्कट प्रसंगी गनिमीकाबा असल्याने ज्या शेतकऱ्यांच्या शेतातून माचळे जाई त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतातील पिकाचे नुकसान होई हे नुकसान मरून काडण्यासाठी त्यांना आर्थिक मदत केल्या जाई सर्वांगीने आर्थिक नुकसान भरपाई दिल्या जाई. त्यामुळे तिथला शेतकरी हा अधिक सुखसंपन्न आणि धनवान होता.

जर आपल्याला आज तशी परिस्थिती निर्माण करावची असेल तर पाण्याचे महत्व जाणवे पाहीजे. वृक्षतोड बांबविनी पाहीजे. "पाणी अडवा, पाणी जिरवा" हि मोहीम राबविनी पाहीजे आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग आहे. तेव्हा जल व्यवस्थापनासाठी पाण्याचे योग्य नियोजन होणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी पाऊल पडला की पावसाचे पाणी वाहून न जाता ते जमिनीत मुरले पाहीजे. त्यांचा निचरा झाला पाहीजे अशी योजना करावी. तसेच गावामध्ये उंच टेकडी किंवा माथा असेल तर तेथे पाणी अडवून ते जमिनीत मुरविता येईल. गावामध्ये पडणारा प्रत्येक थेंब गावामध्येच मुरेल व त्या गावाच्या पाण्याची पातळी वाढेल विहीरीला पाझर फुटेल आणि आपले गाव जलमय होईल. तरच प्रत्येक शेतकऱ्याला शेती करण्यासाठी भुवनेक प्रमाणात पाण्याचा साठी तयार होईल. तसेच प्रत्येक गावामध्ये शेततळाचे करून त्यांच्या माध्यमातून शेतीला पाणी पुरवठा करता येईल आणि आपले गांव दुष्काळमुक्त होईल आणि शेतकरी आत्महत्या थांबेल. तसेच आपल्या गावामध्ये शोषखड्डे तयार करून म्हणजे धुण्याभाड्याचे पाणी एका पायपाच्या माध्यमातून शोषखड्ड्यात सोडावे त्याचा कायदा असा होईल की शोषखड्ड्यामध्ये सांडपाणी मुरल्या जाईल नाण्या गटारे गवायच भरणार नाही, डास तयार होणार नाही आणि आपले गांव स्वच्छ आणि सुंदर राहील, आरोग्य संपन्न राहील.

निष्कर्ष : शेती व्यवसायाला शिवकालीन दिवस आणावे असेल तर प्रत्येकाने पर्यावरणाचा समतोल राखला पाहीजे. प्रत्येकाने घरोघरी वृक्षारोपण केले पाहीजे. झाडांचे संवर्धन हिच भविष्याची सुरक्षितता आहे. पावसाच्या पाण्याचे योग्य नियोजन व्हायला हवे, तरच शेती व्यवसायाला चांगले दिवस येतील.

संदर्भ साधने :

1. भोरवंचीकर रा. श्री : भारतीय जल संस्कृती स्वरूप आणि व्याप्ती.
2. माटे, म. श्री : मध्ययुगीन महाराष्ट्र सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन.
3. कुलकर्णी अ.रा. : महाराष्ट्र समाजाने संस्कृती, डायमंड प्रकाशन, पुणे 2008
4. गवळी, पि.ए. : कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद प्र.आ. 1999

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

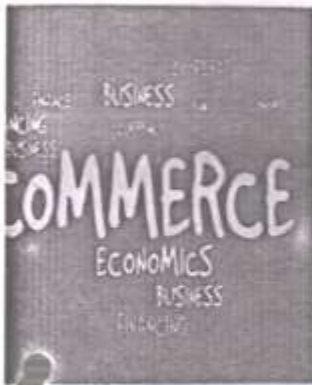
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January -2022

(CCCXXXIV) 334

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadhar-social.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Causes And Problems Of Street Children In India	Dr. Vinod Kumar Cherukuri	1
2	The Future of the Global Economy	Prof. Pandhari G. More	7
3	Different Types of Diodes and Usages in Modern Age of Physics	Pallavi Narayan Gote	10
4	A Study - Of Some Etiological Factors In Property Crime	Milli Baby/ Amrit Walia	15
5	A Study Of Stress Management- Impact On Collegiate Students	Dr.Vishakha A. Joshi	21
6	Nutrition for Fitness, Athletics and Sports	Dr.Nitin N. Jungitwar / Dr. Ashlesha Ingole	28
7	The Role Of Communicaiton In Effective Crisis Management	Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	32
8	Skill Development : The Future Of India	Dr. Patil Bhagwan Shankar	39
9	Stress Management For Library Professionals	Dr. Shubhangi Pramod Ingole	46
10	Review Article on the Perception of God inEleven Principal Upanishads	Dr Shraddha Patella/ Bhagyabati Patella	50
11	A Prayer for the Universe: Pasaydan	Nakul D. Gawande	54
12	The Comparative Study of Rural and Urban Population in Jalgaon District	Dr. Pankaj Y. Shinde	57
13	Effect of Fungicide Folicure on Oxygen consumption of Fresh water Fish Channa Gachuva	Humaira Badruzzama	62
14	Relationship of Anthropometric Measurements and Flexibility with Performance of Football Players	Prof.Dr.Pradeep Kachruji Ingole	66
15	Eudora Welty's Place in the Oral Tradition	Mrs. Namita Rupesh Shah /Dr. Ulka S. Wadekar	70
16	आभामी बचन, बाग्न व आनि समस्या	प्रा. डॉ. विजयकुमार सुरेंद्र विनोदकर	74
17	शम मधमीकरणातून शमविकसाला बालना : एक विप्लेपणात्मक अध्ययन	प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील/ प्रा.डॉ.नितीन रामदाम बडगुजर	78
18	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे रतीयाच्या विकासात योगदान	डॉ. नरेंद्र के. पाटील	83
19	मधुमेही व्यक्तीच्या मधुमेह विषयक ज्ञानाचा अभ्यास करणे.	डॉ. वंदना फटले	86
20	मानसिक आरोग्यासाठी ताण व्यवस्थापनाच्या आधुनिक दृष्टीकोनाचा दैनंदिन जीवनात उपयोग	स.प्रा. मोरे तुकाराम सुर्यभानराव	91
21	बालकापणाराच्या समस्यांचे चिकीत्सक अध्ययन	प्रा.डॉ. तिर्थनंद रा. बन्नगरे	99

Stress Management For Library Professionals

Dr. Shubhangi Pramod Ingole

Librarian Smt. Kokilabai Gawande Mahila Mahavidyalaya, Daryapur.

ABSTRACT:

Stress has become a major concern of the modern times and is faced in every walk of life by both Library Professionals and Library Organizations. A group of researchers have already anticipated that the level of stress in libraries and information centres will continue to rise in the future, if not properly understood and managed. Another group have investigated the aspects of techno stress of librarians owing to the introduction of new technologies in the library field.

INTRODUCTION:

Generally the stress is the changes, which our bodies experience as one, adjust to the continually changing environment. The rapid adoption of information and communication technologies and their extensive use in learning institutions and system administration has introduced new library and information services. Introduction of different learning modes and expansion of academic programs have also resulted in the librarian, facing more challenges as compared to his predecessors. Many factors are responsible to create stress; like staff problem, inadequate budget allocation and management support, too much responsibility with secondary duties and heavy workload, working with changing technology, changing users' demands etc.

DEFINITION OF STRESS:

Defining Stress is very difficult as it is a reaction by us to different situation differently and thus the stresses of different people are different from each other & so we can't define it in general. The stress which I am having is not a stress at all to another person and vice-versa.

According to Merriam- Webster Dictionary, " Stress is a constraining force or influence. It is a force exerted when one body or body part presses on, pulls or, pushes against, or tends to compress or twist another body; a physical chemical or emotional factor that causes bodily or mental tension and may be a factor in disease causation."

Types of Stress In Libraries :

The stresses in digital library environment can be broadly divided into following types.

1. Technological Stress: The development and application of information technologies in libraries is the major stress for Library and Information science professionals. Due to rapid change in computer hardware and software, obsolescence of existing hardware and software is a common phenomenon in almost all libraries. Further due to financial, technological constraints, it is difficult to keep pace with the changing technologies. Besides the change in information storage media, from print to electronic, then digital medias have resulted in the storage space facilities.

2. Job Security Stress: The application of Information Communication Technologies has compelled the Library and Information Science professionals to acquire new knowledge along with the traditional library functions and services. On the contrary, there is limited

scope for them to undergo in service training programme, higher studies, refresher courses etc. which has increased a considerable amount of stress among professionals. Further, with the increasing intrusion and appointment of Information technology professionals into the library profession have created fear among library professionals about their job security in future.

3. Physical Stress: The digital library environment has changed the physical structure of the job environment. Due to this sitting in front of computers for a long hours, working in air-conditioned environment etc. have also resulted in the physical stress and illness.

Stress is not necessarily negative for performance of the individuals. Some level of stress is desirable to generate enthusiasm, creativity and productivity. Stress could be beneficial or detrimental. A beneficial stress motivates the employees. This type of stress is called Eustress. The detrimental stress is that which makes one irritable, loses the spirit of work. This type of stress is called Distress.

FACTORS OF STRESS IN LIBRARIES

During the past few years, libraries, like many other institutions, have been experiencing change at an accelerating rate. The digital library environment has exhibited a drastic change in the functions & services of libraries. Accordingly, the library & Information Science professionals have exposed to a considerable amount of pressures and stress in their different events which are responsible for stress factors.

Change in Technology: The information and communication technology is a fast changing phenomena. Accordingly the application of ICT in libraries is also changing at an alarming rate, which creates pressures and stress among library professionals. Routray and Satpathy (2007) described the types of stress in digital library environment and broadly divided them into: Technological, Physical, Mental and situational. Technological stress was described as the stress due to the development and application of information technologies among the library and information professionals.

Change in Library Environment: Many Libraries have migrated from older manual system to automated systems and more recently to newer more sophisticated digital library systems. Staff members must unlearn old habits and procedures and learn to understand the new system. "Academic librarians, paraprofessional staff and administrators are all susceptible to experiencing the effects of stress burnout because of the nature of academia, the stress of providing customer service to students and the pressures of trying to meet promotion and tenure requirements (Huprich, 2007).

Change in Type of Document: In addition to hard copy, most libraries are now acquiring at least some materials in alternative formats, such as CD-ROM or electronic documents or digital format. These materials, which were once handled on an adhoc basis, must now be incorporated into the normal acquisitions workflow.

Change in Library Physical facility: Problems or changes in physical facilities have become a vital problem in today's libraries. With the increased use of electronic use of electronic formats, the library authorities are reluctant to expand facilities to cope with increasing space requirements. Some libraries are actually moving into new facilities with less space or losing space to other functions. But the hybrid type of libraries having both print and non-print documents face much problems relating to change in physical facilities of the library.

Changing users demand: With the development of various micro subjects, information explosion, time bound academic programmes etc users attitude towards print oriented information have changed. Accordingly the acquisition, organization and retrieval of information in quickest possible time have given a tremendous amount of stress in the mind of library professionals.

Reduce staff strength: Restructuring, layoffs, loss of staff positions, and doing more with fewer people have become increasingly common which has been a source of stress with the increasing workload. Further problems such as illness, disability, or death of a member of the library community have a growing impact on co-workers.

STRESS PREVENTION MANAGEMENT AMONG LIBRARY PROFESSIONALS

Stress level are higher than ever these days and stress affects more than just your energy levels. It can directly impact on the health and appearance of your skin and body. As stated earlier, the stress reaction is triggered by the perception of danger, which may be physical and emotional. In such situation it is better to adopt more moderate and try to reduce the intensity of emotional reactions to stress. Everyone in the workplace must therefore work to prevent and limit stress, and all levels of the workplace must be involved in this work. Work stress can be minimized by coping strategies such as integrating new skills into professional responsibility, effective communication within the environment, giving close attention to physical health, acquiring technological skills continuously and thereby lead to increased feelings of confidence and competence, attending yoga classes and doing regular exercises to reduce stress.

At the group level staff members are responsible for contributing to well-being and collaboration in the workplace by clarifying rules and responsibilities within the group and with the immediate supervisor. So the supervisor must be polite when communicating with colleagues especially in stressful situations and also by actively supporting new initiatives to promote well-being in the workplace. At the implementing a few daily stress-management techniques can help. So Library and Information Professionals become aware of the stressors and its emotional and physical reactions for better stress management.

Everybody has different nutritional requirements. Nourishing of body with the right food will give energy needed to tackle what life brings them, including stress. Library professional must adopt the habit of eat well.

Restful sleep is an essential key to staying healthy and strong. Library Professional should make it sure that they are not only getting enough sleep, but that the quality of sleep they can approach stressful situations more calmly at their workplaces.

CONCLUSION:

Library Professionals are really stressed out in present scenario. There are many different types of problems the Library Professionals have to face at this hour. In the changing environment of modern technological advancement, the traditional concept of the library profession is subjected to rapid changes. With such changes, the structure and nature of library profession has also changed in a dynamic way. The Library and Information Professionals experience stress as they readjust their lives with the changing library environment, job structure, job promotion etc. Of course many library professionals are suffering with various types of work pressures, frustrations and stress in the libraries with various reasons.

REFERENCES:

1. Elisa F. Topper (2007). "Stress in the library workplace", New Library World, Vol. 108 Iss: 11/12, pp.561-564
2. George M. Eberhart, George M.(2010). The Librarian's Book Of Lists, ISBN: 9780838910634 Publishing Date: 2010-05-01
3. Merriam Webster Online : Dictionary and Thesaurus," 2003
4. Routray, B. And S.K.Satpathy (2007). Stress management of Libtary and Information Science Professionals in Digital Environment" LIS E-prints in Library and Information Science. www.eprint.relis.org
5. Steven K. Huprich and Robert F. Bornstein (2007). An Overview of Issues Related to Categorical and Dimensional Models of Personality Disorder Assessment Pages 3-15.

THE BENEFITS OF PHYSICAL EDUCATION AND PHYSICAL ACTIVITY

Dilip M. More

Ph.D. Scholar, J.J.T.U. University, India

ABSTRACT:- Regular and quality physical education can help children and adolescents achieve the recommended amount of daily vigorous-to moderate-intensity physical activity, and improve fitness and potentially body mass index (BMI). Quality monitoring systems are critically needed to enable monitoring and evaluation of these important outcomes. This literature presents a brief summary of effective and promising approaches for increasing physical activity in schools.

Keywords: BMI, quality monitoring, fitness

Introduction:- An effective or promising approach for increasing physical activity in schools is one that both has theoretical underpinnings and has been investigated through methodologically sound qualitative or quantitative research. The type of research and evidence relating to strategies for increasing physical activity in schools varies considerably by school-level policy components. As suggested by the I.E.A.D. (Integrate Evidence to Examine, Use, and Inform Decisions) framework, developed to guide decisions about how intervention evidence should be evaluated against criteria for assessing quality that are appropriate and established for this type of evidence (IOM, 2006). All research findings should be considered in light of their strengths and limitations, including internal and external validity, as well as appropriateness and relevance.

Systems Approaches: Multicomponent Programs And Interventions

Multicomponent school-based approaches, which usually involve enhanced physical education in conjunction with other forms of school-related physical activity, are effective at increasing physical activity among students. Although systematic reviews of the literature support evidence for the promise of such approaches, the context for and generalizability of this evidence vary greatly.

Impact on Physical Activity

Physical education programs and policies can shape the quantity and quality of physical activity among students across schools (Slater et al., 2012). Studies that use direct observations of physical activity have found large variations in the amount of vigorous-to moderate-intensity physical activity performed by students during their physical education classes, ranging from 0 to 60 percent.

Impact on Other Outcomes

Fitness Physical fitness (such as aerobic capacity or maximal oxygen consumption) [VO₂max] is a marker of successful interventions addressing physical activity. In a physical education intervention study in middle schools, it is observed that the experimental groups improved significantly on the six fitness measures used and showed greater improvements than the control group on most fitness measures at 9 and 18 weeks.

Body mass index (BMI)/weight status

The relationship between physical activity and children's body weight has been studied in several reviews of school-based interventions designed to increase physical activity overall and during physical education in particular.

Policies

Physical education policies: If adequately worded and incorporating mechanisms for monitoring compliance, have the potential to increase physical activity levels among school-age children across the nation.

The impact of PE, physical activity and sport on cognitive function

There is an extensive literature concerning the effect of acute bouts of physical activity on cognitive function in young people and some studies examining the longitudinal (or chronic) impact of undertaking extra physical activity over or, for example, a few months on cognitive function. It is important to include such information in this review as each physical education lesson or sport activity represents a bout of physical activity which might impact on learning on that day and indeed over a period of time. Cognitive function is often examined using computer tests and may include tests of memory, attention, perceptual skills and occasionally in longitudinal studies IQ tests.

A positive relationship exists between physical activity and cognition with primary and middle-school age children gaining the most benefit in terms of enhanced cognitive function. Perceptual skills, attention and concentration are all improved by a bout of physical activity but perceptual skills seem to benefit the most from prior exercise. There are no differences between the acute and chronic effects of physical activity on cognition so it is unclear if there are any additional benefits of a longitudinal programme or whether children simply benefit from each bout of exercise undertaken. Prior exercise may be beneficial for cognitive function in both the morning and the afternoon as studies have shown an improvement in adolescents' performance on visual search and attention tests in the morning and on children's performance in mathematics after an

afternoon walk. Further research is needed to establish the optimal intensity and duration for cognitive stimulation in young people.

Conclusion: As little as 10 minutes of additional organised physical activity in or outside the classroom implemented into the school day improves classroom behaviour, and consequently may enhance academic performance. The addition of break times when physical activity is undertaken improves classroom behaviour and consequently may enhance academic performance. There is a positive association between physical activity and several components of mental health, including self-esteem, emotive wellbeing, spirituality and future expectations all of which may impact on academic achievement. Physical activity has a positive impact on anxiety, depression, mood, and wellbeing, all of which may impact on academic achievement. Young individuals who participate in organised sport demonstrate lower rates of anti-social behaviour which may result in less disaffection from school. Large cross-sectional studies have shown a positive relationship between participation in sports programmes and school attendance and between physical fitness and school attendance.

References

1. Etnier JL, Salazar W, Landers DM, Petruzzello SJ, Housh MJ, Swowell P. The influence of physical fitness and exercise upon cognitive functioning: a metaanalysis. *Journal of Sport & Exercise Psychology* 1997;19:249-277.
2. Field T, Diego M, Sanders CE. Exercise is positively related to adolescents' relationships and academics. *Adolescence* 2001;36:105-110.
3. Fisher N, Juszcak L, Friedman SB. Sports participation in an urban high school: Academic and psychologic correlates. *Journal of Adolescent Health* 1996;18:329-334.
4. Fourestier, M. Sport et education [Sport and education], *Le Santé de l'Homme* 1996;142: 10-14. In: Shephard RJ. Curricular physical activity and academic performance. *Podiatric Exercise Science* 1997;9:113-126.
5. Hargreaves A. Changing teachers, changing times. London: Cassell 1994.
6. Hawkins B. Evening basketball leagues: the use of sport to reduce African American youth criminal activity. *International Sports Journal* 1998;2:68-70.
7. Hawkins R, Mulkey LM. Athletic investment and academic resilience in a national sample of African American females and males in the Middle Grade. *American Urban Society* 2005; 38:62-88.

8. Hellison D. Teaching responsibility through physical activity (Champaign, IL, Human Kinetics) 1995.
9. Hillman CH, Erickson KI, Kramer AF. Be smart, exercise your heart: exercise effects on brain and cognition. *Nat Rev Neurosci*. 2008;11(1):58-65.
10. Hillman CH, Pontifex MB, Raine LB, Castelli DM, Hall JG, Berger AL. The effect of acute treadmill walking on cognitive control and academic achievement in preadolescent children. *Neuroscience* 2009;159:1044-1054.
11. Hollar D, Messiah SE, Lopez-Mitnik G, Hollar TL, Almon G, Ventzion AS. Effect of a two-year obesity prevention intervention on percentile change, body mass index and academic performance in low-income elementary school children. *American Journal of Public Health* 2010;100:646.

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

172

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

October -2021

ISSUE No- (CCCXXIII)323

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:

Dr. Dinesh W. Nichit

Principal

Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:

Dr. Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S. Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chaudur Bazar Dist. Amravati

B.Aadhar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To: www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

41	The Indian Cybercrime and the IT Act, 2000 Dr. Rajesh B. Deshmukh / Miss Aamrapali Vijaykumar Kasture	181
42	Trademarks: exploring the Function, Object, role and rational Mrs. Shilpa Dolarkar	186
43	Right to Health and food safety: What one eats, Always Matters! Dr. (Mrs.) Vina Vijay Patil / Mrs. Shweta Shetty	192
44	स्त्री पुरुष तुलनाकार ताराबाई शिंदे भारतीय स्त्रीवादाच्या जनक प्रा.डॉ.गोविंद म. गायकी	197
45	बालकांना लिंगभाव (स्त्री-पुरुष) समानतेचे शिक्षण - एक अध्ययन प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील	199
46	मध्ययुगीन कालखंडातील अस्थायी निवाग गांधने डॉ.श्रीमप्रकाश गा. वोवडे	202
47	भारतीय धर्मनिरपेक्षतावाद : आकलन प्रा.डॉ.देवलाल सु. आठवले	206
48	संस्कृत साहित्य कोश : आधुनिक संस्कृत साहित्यातील एक दीपस्तंभ डॉ. भगवान नारायण पंडा	209

भारतीय धर्मनिरपेक्षतावाद : आकलन

प्रा.डॉ.देवलाल सु. आठवले

पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग

श्रीमती कोकौळाबाई गावडे महिला महाविद्यालय, दर्यापूर जि.अमरावती

प्रस्तावना :

भारतीय धर्मनिरपेक्षतावाद हा एक अनाकर्षक विषयच राहीला आहे. अमर्त्य सेन यांच्या निरिक्षणानुसार अगदी काल आजपर्यंत धर्मनिरपेक्ष राजकीय आणि सामाजिक विचारवंतांसाठी धर्मनिरपेक्षतावाद हा अनाकर्षक दिसून येतो. या विचारवंतांना धर्मनिरपेक्षता हे भारतात सुव्यवस्थीत प्रस्तावना झाली व ते भक्कम पायावर उभे आहे. असा विश्वास या लोकांना वाटत होता. भारतातील धर्मनिरपेक्ष राज्याची संकल्पना प्रत्येक राजकीय पक्षाने आपआपल्या सोईने करून घेवून त्या-त्या पद्धतीचा विचार समाजमनात निर्माण केलेले आहे. वरिल अभ्यासकांच्या मते भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्य विषयीच्या सिद्धांतास आत्मसंतुष्टतास, संघपरिवार व त्याचे समर्थन करणारा भाजप यांचा बहुसंख्यांकवादी जमातवाद असो की 1980 च्या दशकापासून काँग्रेसने वेळोवेळी केलेले बहुसंख्यांकवादी व अल्पसंख्यांकवादी जमातवादाचे राजकारण असो.

प्रसिध्द सामाजिक विचारवंत आशिष नंदी यांनी 1980 च्या दरम्यान केलेल्या विश्लेषणानंतर या परिस्थितीत मोठा बदल झालेला दिसतो. त्यामध्ये काँग्रेसच्या धर्मनिरपेक्षतावाद, नेहरूवादी धर्मनिरपेक्षता, संघपरिवार व भाजपप्रणीत बहुसंख्यांकवादी संकल्पना समोर आल्या आहेत.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतावादाचे समर्थन करणारे आणि त्याला आव्हान देणारे, टिका करणारे अशा दोन्ही गटांकडून विवेकानंद, नेहरू, गांधी सावरकर आंबेडकर, मिल आणि रॉल्स यासारख्या अनेक भारतीय व पाश्चात्य राजकीय विचारवंतांच्या संकल्पनांचा वापर केलेला दिसून येतो. भारतीय धर्मनिरपेक्षतावादाचे समकालीन चर्चाविश्व गांधीवादी नैतिक, राजकीय चारश्यांच्या निर्वचनांवर व वापराभोवतीच फिरत असतेच

आशिष नंदी यांचे धर्मनिरपेक्षतावादाच्या विचारसणीवरिल भाष्य पाहिल्यास भारतातून पाश्चात्य विचारवंतांनी धर्मनिरपेक्षतावादाचा हा पहिला प्रकार त्याी स्विकारला असून त्यांनी सार्वजनिक क्षेत्रातून धर्म नाहीसा केलेला आहे असे नंदींचे मत आहेच त्यानंतर पुढे जावून धर्मनिरपेक्ष राज्यात सर्वधर्म समभाव तसेच परंपरागत धार्मिक सहिष्णुतेचे रूप धारण केले आहे. नदि लिहीतात की, गांधींची धार्मिक सहिष्णुता त्यांच्या धर्मनिरपेक्षतावादाच्या विरोधातून आलेली आहे.

गांधींची धार्मिक - सहिष्णुता केवळ धर्माबाबत सहिष्णू नाही तर तो सहिष्णुतावादही धार्मिक आहे आपुनिकता आणि धर्मनिरपेक्षतावादाच्या विचारसरणीच्या बाहेर असणारा गांधीवाद धार्मिक सहिष्णुतेचा उगम परंपरागत हिंदु धर्म या रानातून धर्म असल्याचे आपल्याला सांगतेच नदियाचे मत गांधी सनातनी हिंदु अराण्याबरोबरच तेवढेच गुरातगान, सिख, ख्रिस्ती होते आणि अजीब बहुल ओळख त्यांनी इतर धर्मीयांनाही दिली होती. नंदी असे म्हणतात की, गांधी हिंदु धर्माप्रमाणेच इतर धर्मातही तेवढेच सहिष्णुतेचे तत्त्व पाहतात.

धर्म आणि राजकारण याची फारकत न करता धर्माचे राजकारणपेक्षा श्रेष्ठतव प्रतिपादन केल्याबद्दल गांधींचे टि. एन. महान आभार मानतात. गांधींसाठी सर्व मुल्यांचा स्त्रोत धर्म होता. त्यामुळे तो सामाजिक जिवनाचा घटक असतो. टि. एन. मदान यांना गांधीवादात धर्माधर्मातील परस्पर सामंजस्याची शक्यता दिसून येते.

प्रसिध्द विचारवंत व नायक यांच्या मते नंदींनी सुचवलेली गांधीवादी धर्मनिरपेक्षतावादाची सर्व धर्मांना समान वागणूक हि व्याख्या योग्य नाही आणि पुरेसे साधनही नाही. ते पुढे म्हणतात की, भारतात

धर्मनिरपेक्ष राज्य म्हणजे राज्य आणि धर्म यांमध्ये फारकत करणे होय. राज्याचे कायदे, राज्ययंत्रणा आणि राज्याची धोरणे यांमध्येही धर्मनिरपेक्षतावाद आणून तो सद्बुद्ध केला पाहिजे. भारतात धर्मनिरपेक्षतावाद अजवायबचा म्हणजे नागरी समाजातील धर्माचा प्रभाव कमी करायचा, प्रत्येकाच्या जिवनातील धार्मिक ओळखीचे महत्व कमी करणे आणि धार्मिक निष्ठाचे खाजगीकरण करणे होय. गांधींनी धर्म व राजकारण वेगवेगळे केले नाही तरी त्यांनी सांप्रदायिकतेला विरोध करणा-या धोरणाचा पाठपुरावा केला सर्वधर्मसमभाव याद्वारा भारतीय राज्य धर्मनिरपेक्ष बनविण्यामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडली व नायक यांच्या मते गांधीवाद संघपरिवाराच्या सांप्रदायिकतेपासून वेगळा ठरतो. किंबुहुना पुरोगामी गांधीवादाला साम्यवादांनी पाटीबा द्यावा असे अनेकांना वाटते व नायक असे म्हणतात की, गांधी धर्मनिरपेक्षतावाद आणि समाजवादाच्या संकल्पास डावपेचाचा भाग म्हणून स्विकारणास निरुपयोगी ठरतात.

मदान-नंदि यांच्या धर्मनिरपेक्षता विरोधी गाडगीची मार्गद यांनी केलेली टिपण त्यांनी धर्मनिरपेक्षता वादाच्या तीन प्रकारांवर आधारित आहे. मार्गद यांनी मांडलेले तीन प्रकार पुढीलप्रमाणे -

- अ) आशयावर अतिरिक्त भर देणारा धर्मनिरपेक्षतावाद
 - ब) कार्यपद्धतीवर अतिरिक्त भर देणारा धर्मनिरपेक्षतावाद
 - क) संदर्भलक्षी धर्मनिरपेक्षतावाद
- 1) आशयावर अतिरिक्त भर देणारा धर्मनिरपेक्षतावाद :
यामध्ये स्वायत्तता, विकास, विवेक यासारख्या मुलभूत मुल्यांवर भर देवून राज्य व धर्मात पूर्णतः फारकत केली जाते.
- 2) कार्यपद्धतीवर अतिरिक्त भर देणारा धर्मनिरपेक्षतावाद :
या प्रकारात धर्म आणि राज्यामध्ये पूर्णतः वेद केला जातो. पण हे मात्र अव्यक्तीगत, मुल्यमुक्त, विवेकनिष्ठ पद्धती आणि नियमांच्या नावाखाली केले जाते.
- 3) धर्मलक्षी धर्मनिरपेक्षतावाद :
या प्रकारात कोणीही एकाला प्राधान्य देता, संदर्भानुसार कार्यपद्धती व आशयलक्षी मुल्य यांचा समन्वय साधला पाहिजेच.
- मार्गद हे तिस-या प्रकारच्या धर्मनिरपेक्षतावादाला पसंती देतात. हा प्रकार भारतीय संविधानात पहावयास मिळतो. संविधान काही कारणासाठी राज्याला धर्म बगळण्याची परवानगी देते तर काही कारणांनी धर्माला समाविष्ट करण्याची परवानगी देते. मात्र ते नेहमीच सर्वांसाठी समान प्रतिष्ठा असणा-या आयुष्य देणा-या मुल्यांशी सुसंगत अशा सांप्रदायिक नसणा-या तत्वांनी मार्गदर्शित होते.
- स्वातंत्र्य लढयाचे लोकचळवळीत रूपांतर करण्याचे गांधींचे योगदान पाहता धर्मनिरपेक्ष लोकशाही भारतीय राष्ट्र राज्याची उभारणी केवळ नेहरूंनीच केलेले आयातीकरण आहे असे मानता येणार नाही. गांधी-नेहरू फरक हा स्वातंत्र्यानंतरचा धर्मनिरपेक्ष उदारमतवादी राज्याचा स्वरूप आणि भूमिकेबाबत होता. नेहरूंनी धार्मिक सलोख्यासाठी राज्याच्या भूमिकेवर भर दिलेला दिसतो तर गांधींनी रचनात्मक कार्यक्रम आणि सत्याग्रह यांच्याद्वारा धार्मिक सलोखा निर्माण करण्यावर भर दिला आणि गांधींनी ह आधुनिक उदारमतवादी-लोकशाही, धर्मनिरपेक्ष राज्याच्या विरोधात जावून केलेले नाही. गांधींनी या राज्याच्या निर्मितीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली होती.
- धार्मिक सलोख्यासाठी सत्याग्रहाच्या नैतिक राजकीय कृतीवर भर देताना गांधींनी उदारमतवादी/लोकशाही राजकीय आधुनिकतेला नकार दिलेला नाही. उलट त्यांनी नागरी हक्क, लोकशाहीवादी अधिकार आणि मुलभूत शासकीय संस्थांवर दिसून येतो. उदा. मार्च 1925 च्या अस्पृश्यता विरोधी बायकोम सत्याग्रह, हिंदु-मुस्लीम ऐक्यासाठी नौखाली, कोलकाता, दिल्ली येथील 1946-48 दरम्यानचे सत्याग्रह.

नंदिनी धार्मिक सलोख्यासाठी लोकांनी धर्मविरोधी वा अधार्मिक बनणे गरजेचे नाही' हे गांधींचे म्हणणे रास्त असल्याचे मत नोंदवले आहे. सत्याग्रहाच्या प्रयोगा दरम्यान नियमित होणा-या

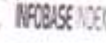
धर्माचा सभेत विविध धर्मातिल उतारे पायले जातात व त्यावर प्राथमिकतेच्या चर्चेत भाष्य केले जात असे. यासर्व प्रयोगातून, वर्धातून सर्व धर्माच्या तळाशी एक वा समान मुलभूत नैतिकता, सत्य अहिंसा हिचे तत्वे आहेत. असा सांगण्याचा गांधीचा प्रयत्न होता.

सारांश :

भारतीय धर्मनिरपेक्षतावादाची सध्याची समिक्षा आणि आकलन करताना भारतीय संविधान दिलेल्या संकल्पनांचा उदापोह करून गांधी, नेहरू, विवेकानंद, सावरकर, आंबेडकर, मिल या सारख्या विचारवंतांच्या मुमिकेतून अभ्यासपूर्ण विवेचन करण्यात आले. आशिष नंदी, अमर्त्य सेन, टि. एन. मदान, व नायक, भार्गव इत्यादींनी अभ्यासपूर्ण विश्लेषण केले आहे. या विवेचनावरून पुढे आपणास हेय सांगता येईल की, धर्मनिरपेक्ष राज्याला सर्वधर्मसमभावाने आधारित लोकशाही-धर्मनिरपेक्ष राज्याला धक्का पोहोचण्याच्या साम्यवादी प्रश्नांना विरोध करण्याचा मार्ग पुढे आलेला दिसतो.

संदर्भ :

- 1) Alam, J. (1998) 'Indispensability of secularism social scientist.' 27 (7-8) pp-3,20
- 2) Baxi, U. (1994) 'The Struggle' for the Redefinition of Secularism in India, Social Action, Pp 13-30
- 3) Kohali, A. (1990) Democracy and Discontent' India's Growing Crisis of Governability, Cambridge University Press, Cambridge.
- 4) लेले, चित्रा अनुवाद - भारतीय लोकशाही, अर्थ व व्यवहार डायमंड पब्लीकेशन, न्यु दिल्ली.

HARIDAS AKHARE

One Day International Interdisciplinary E-Conference On
BENEFITS OF LIFE VALUES IN CONTEMPORARY SOCIAL SYSTEM

On 30th September, 2021 @
K.M. MALKAPUR, D.M & P.H.S. P. COLLEGE, BALAPUR, & V. S. S. BRANCH AKOLA

संत तुकारामांचे समाजप्रबोधन

ABSTRACT

संत तुकाराम (ऊर्फ तुकोबा) हे इ.स.च्या सतराव्या शतकातील एक वारकरी संत होते. त्यांचा जन्म वसंत पंचमीला-माघ शुद्ध पंचमीला झाला. पंढरपूरचा विठ्ठल या विठोबा हे तुकारामांचे आराध्यदेव होते. तुकारामांना वारकरी 'जगद्गुरु' म्हणून ओळखतात. वारकरी संप्रदायातल्या प्रवचन व कीर्तनाच्या शैली - ' पुढलीक वरदे हरी विठ्ठल, श्री जानदेव तुकाराम, पंढरीनाथ महाराज की जय, जगद्गुरु तुकाराम महाराज की जय' असा जयघोष करतात. जगद्गुरु तुकाराम लोककवी होते. सात्विक व वैचारिक साहित्याची निर्मिती संत तुकारामांनी केली.

प्रस्तावना-

१. लोकशिक्षक संत तुकाराम व त्यांची अभंगगाथा-

तुकाराम महाराज हे साक्षात्कारी, निर्भीड व एका अर्थाने बंडखोर संत कवी होते. विशिष्ट वर्गाची पारंपरिक मक्तेदारी असलेला वेदान्त तुकोबांच्या अभंगवाणीतून सामान्य जनांपर्यंत प्रवाहित झाला. 'अभंग म्हणजे ती तो फक्त तुकोबांचाच' (अभंग तुकायाचा) एवढी लोकप्रियता त्यांच्या अभंगांना मिळाली. संत तुकारामांची भावकविता म्हणजे अभंग, हे अभंग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे महान द्योतक आहेत. वारकरी, ईश्वरभक्त, साहित्यिक, अभ्यासक व सामान्य रसिक आजही त्यांच्या अभंग वा अभ्यास करतात. त्यांचे अभंग खेड्यांतील अशिक्षित लोकांच्याही नित्य पाठांत आहेत. आजही ही लोकप्रियता 'अभंग' आहे, वाढतेच आहे. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून समाज जागृती केली. अंधश्रद्धेवर, दंभावर व दोगीपणावर त्यांनी लढायांच्या आसुदाचे फटके मारले आहेत.

संतकृपा झाली। इमारत फळाली।

जानदेवे रचीला पाया। उभारले देवालय।।

नामा त्याचा किंकर। जेणे केला हा विस्तार।।

नाथ दिला भागवत। तोचि मुख्य आधार।।

तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।

तुकारामांचे समाजप्रबोधन-

भागवत धर्माचा कळस होण्याचे महद्भाग्य त्यांना मिळाले. महाराष्ट्राच्या इद्रयात अभंग रूपाने ते स्थिरावले आहेत. त्यांच्या अभंगांत परततत्वाचा स्पर्श आहे. मंत्रांचे पावित्र्य यांच्या ब्रह्मकळेत पाझरते. त्यांचे अभंग म्हणजे 'अक्षर वाङ्मय' आहे. त्यांची प्रत्यक्षांतुभूती त्यांच्या भावकाव्यात आहे. त्यांच्या

काव्यातील गोडवा व भाषेची रसाळता अतुलनीय आहे. संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंगलेखनाबरोबरच गवळणीही रचल्या.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे। वनचरे पक्षीही सुखे आळवितो।।

आकाश मंडप पृथ्वी आसनातेये माझे मन क्रीडा करी।।

३. संत तुकारामांच्या अभंगवणीत संस्काराचे सामर्थ्य-

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीने अवध्या महाराष्ट्राला सुसंस्कारीत करण्याचे कार्य केले. समाजमनावर संस्काराचा फार खोल परिणाम त्यांच्या अभंग रचनेने केलेला आहे. त्यांच्या अभंगवाङ्मया- शिवाय मराठी साहित्याची व्याख्या पूर्ण होवू शकत नाही. आज संत तुकारामांच्या अभंग वाङ्मयामगातील अभंगांना सुविचाराचे स्वरूप प्राप्त झालेले दिसते. त्यांच्या प्रत्येक अभंगामधून जीवनमूल्यांचा संदेश दिलेला आहे. आजच्या यंत्रयुगामध्ये सर्वत्र जीवनमूल्यांची पायमल्ली होत असतानाच, पदोपदी नितिमतेचा न्हास होताना दिसत आहे. परोपकाराची जागा उपद्रवी वृत्तीने घेतलेली आहे. या सर्व उपद्रवी वृत्तींना संत तुकारामांनी साडेचारशे वर्षांपाठी प्रखर विरोध करून आपले स्वतंत्र व सोपे जीवनोपयोगी तत्वज्ञान मांडले आहे.-

पुण्य परउपकार पाप ते परपीडा। आणीक नाही जोडा दुजा यासी

॥१॥

सत्य तो चि धर्म असत्य ते कर्म। आणीक हे वर्म नाही दुजे

॥धु.॥(तु.ग.१=२१)

४. जीवनमूल्ये विचारांचा संदेश-

सोपा तत्वज्ञानाचा जीवनमूल्यविचार आपल्या अभंगातून सांगितला. प्रत्येकाला असे वाटावे की, तुकोबा आपल्याच जगण्याची कथा सांगत आहेत. तुकोबा त्यामुळेच सर्वाना जवळचे

वाटलात. मराठी विचारविश्व आणि संस्कृतीचा मेरूदंड असणारा जो भागवत धर्म आहे, त्याला अभिप्रेत असणाऱ्या भूमिकेप्रमाणे संत तुकाराम हे खरे लोकशिक्षक ठरलेले आहेत. आपल्या आचरणाच्या माध्यमातून नितीवान जीवन जगण्याचे धडे जगाला देणारे संत तुकाराम संतांची फक्त लक्षणेच पूर्ण करीत नाहीत तर खऱ्या संतत्वाच्या कसोटीला त्यांचे जीवन उतरलेले आहे,

नवसे पुत्र होती। तेणे का करणे लागे पती॥

समाजशिक्षण हे त्यांचे आद्य कर्तव्य त्यांनी लोकशिक्षकाच्या भूमिकेतून पूर्ण केलेले आहे. मध्ययुगीन काळात त्यांनी मांडलेली लोकशिक्षकाची भूमिका आजही महत्वपूर्ण ठरते. -

जेथे किर्तन करावे । तेथे अन्न न सेवावे ॥१॥

बुका लावू नये माळा । माळ घालू नये गळा ॥२॥

तटावृषभासी दाणा । तृण मागो नये जाणा ॥३॥

तुका म्हणे द्रव्य घेती । देती तेही नरका जाती ॥४॥

(तु.गा.३०७४)

संत तुकारामांनी आपल्या अभंगवाङ्मयामध्ये जी मूल्यसंकल्पना मांडलेली आहे, त्यातील प्रत्येक 'जीवनमूल्य-विचार' हा जणू ज्ञानाचा, अनुभवाचा व आनंदाचा अमृतकुंभचा ज्याद्वारा मानवी जीवनाला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त होऊन, जीवन अधिक तेजःपुंज व नितिमान करण्याचा तुकारामांचा अट्टाहास सामान्य व्यक्तीला अलौकिक आनंदाची व समाधानाची अनुभूती देणारा ठरलेला आहे. आजही आपल्याला तो वारकरी संप्रदायाच्या माध्यमातून अनुभवता येतो. ही त्याची अनुभवप्रामाण्यतेची कसोटी आज यंत्रयुगातही प्रत्येक व्यक्तीला लागू होणारी आहे. -

आनंदाचे झोही आनंदतरंग । आनंद चि अंग आनंदाचे ॥१॥

काय सांगो जाले कांहीचियाबाही । पुढे घाली नाही आवडीने ॥२॥

गर्भाचे आवडी मातेचा झोहळा । तेथीचा जिहळा तेथे बिंबे ॥३॥

तुका म्हणे तैसा औतलासे ठसा । अनुभव सरिसा मुखा आला ॥४॥

(तु.गा. ३२४२)

५. संत तुकारामांचे अभंग वाङ्मय हे अक्षर वाङ्मय -

संत तुकारामांनी सांगितलेली जीवनमूल्ये ही जीवनाला स्वाभिमानाची व 'तेजस्वी' करणारी असून त्याद्वारा कुणालाही आपल्या जीवन कालमर्यादेमध्ये समाधानाच्या अत्युच्च शिखरावर गेह्यता येवू शकते. आज सर्वत्र असमाधानाने, भ्रष्टाचाराने जगाला घासलेले आहे. प्रत्येक व्यक्ती अशांत व असमाधानी देसती. त्यामुळेच तो अनैतिक मार्गाने भौतिक सुख मिळवत आहे. त्यातून त्याला ना खरे सुख मिळत आहे ना खरे समाधान.

जगात आज त्यामुळेच समाधानी वृत्ती निर्माण होण्याची गरज निर्माण झाली आहे. आजसमाजामध्ये जी अनैतिकता, अराजकता व भ्रष्टाचारी लोकमानसिकता निर्माण झाली आहे, त्याला संत तुकारामांचा त्यागवाद हा प्रतिउत्तर आहे.

जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूती। देह कष्टवित्ती परोपकारे ॥

भ्रष्टाचारी जे पैसा कमवून सुख विकत घेवू इच्छितात. त्यांना समाधान व शांती कधीही प्राप्त होवू शकणार नाही. समाधान प्राप्तीसाठी संत तुकारामांनी सत्यवादी व नितिमान असले पाहिजे, अशी शिकवण दिली. आपण केलेले काम सत्य आहे का? असा सवाल त्यांनी विचारावयास सांगितला. आपण केलेले काम असत्य, अनितीमान असेल तर आपल्याला कदापीही मनःशांती लाभणार नाही.

६. समारोप

सत्य असत्याशी मन केले ग्वाही । मानियले नाही बहुमता

संत तुकारामांनी आपल्या अभंगवाङ्मयातून सात्विकतेचा समाधानी भाव निर्माण केला आहे. त्यामुळेच त्यांचे अभंगवाङ्मय हे अक्षरवाङ्मय ठरलेले आहे. त्याच अक्षरवाङ्मयातील जीवनमूल्यांमुळे संत तुकाराम हे भागवत संप्रदायातील वैचारिक वाङ्मयाच्या धर्ममंदिराचे कळस ठरले आहेत.

निर्मळ नाही मन। तेथे काय करील साबण॥

संदर्भ-

- १) संत तुकाराम गाथा- शासकीय प्रत
- २) सावळे सुंदर रूप मनोहर - मराठीमाती
- ३) संत तुकाराम - अप्रसिद्ध अभंग विदागारातील आवृत्ती
- ४) संत तुकाराम समय साहित्य - किशोर सानप
- ५) पाच सतकवी- श.गो. तुळपुळे

